

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОБЛАСТІ «КИЇВ» 1941—1944 рр.

Анотація. На основі архівних матеріалів проаналізовано культурно-освітню діяльність органів німецької окупаційної влади, розкрито особливості українського питання на території генеральної області «Київ» у 1941—1944 рр.

Ключові слова: архів, культурно-освітня діяльність, органи окупаційної влади, генеральна область «Київ», Київська та Полтавська області.

Аннотация. На основе архивных материалов анализируется культурно-образовательная деятельность органов немецкой оккупационной власти, раскрываются особенности украинского вопроса на территории генеральной области «Киев» в 194—1944 гг.

Ключевые слова: архив, культурно-образовательная деятельность, органы оккупационной власти, генеральная область «Киев», Киевская и Полтавская области.

Abstract. According to archival material it is discussed cultural and educational activities of German occupational authorities, revealed peculiarities of Ukrainian question in the general district «Kyiv» during 1941—1944.

Keywords: archive, cultural and educational activities, the authorities of the occupation authorities, the general area of «Kyiv», Kyiv and Poltava region.

Постановка проблеми. Стрімкий процес оновлення українського суспільства, можливості, які відкрилися у наш час перед дослідниками, дозволяють критично переосмислити історичний досвід на базі залучення раніше недоступних джерел і застосування нових методологічних підходів. Велика Вітчизняна війна впродовж тривалого часу була і є одним з головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. Дискусії з концептуальних проблем II світової війни тривають, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її складових, зокрема питань культурно-освітньої діяльності органів окупаційної влади на території України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання щодо німецької окупаційної політики на українських землях є складовою доробку таких авторів, як

^{*} Glavatskyi M.V., Postgraduate student, National Pedagogical University named after Mikhaïlo Dragomanov, Kyiv, Ukraine. maks_glavatskyi@ukr.net

UKRAINIAN QUESTION IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE ORGANS OF GERMAN OCCUPATIONAL AUTHORITIES ON THE TERRITORY OF GENERAL OBLAST «KYIV» in 1941—1944

М. Загорулько, А. Юденков, М. Коваль, В. Ленська, Т. Першина, [1—5]. Утім, культурна складова окупаційного режиму на території рейхскомісаріату «Україна» в зазначених працях не виокремлюється, а розглядається у контексті інших, безумовно важливих проблем історії України періоду німецької окупації. Тобто на даний момент можемо констатувати відсутність спеціальних робіт, присвячених аналізу культурної політики в генеральній області «Київ» протягом 1941—1944 рр., що по суті й формує напрямок даного дослідження.

Мета статті — аналіз з огляду на дослідницькі й архівні матеріали ідейних і практичних складових, а також наслідків культурно-освітньої діяльності окупаційної влади на прикладі генеральної області «Київ», і насамперед з урахуванням національного питання як важливого напряму ідеології німецької адміністрації в Україні в період II світової війни.

Основні результати дослідження. Дискусії стосовно використання українського фактора, ментальності українського народу для утвердження політичних орієнтирів німецької влади на території України велись на рівні німецьких державних кіл ще до початку війни. Потрібно зазначити про передвоєнні ідеологічні уявлення німців щодо можливостей здійснення нацистської окупаційної політики у культурній сфері та їх реалізації на окупованій території через органи цивільного управління. Теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Наголос на привласненні українського потенціалу та його «раціональному використанні» з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того ж року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт.

Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», за яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Німеччини. Головним лейтмотивом німецької окупаційної політики у соціокультурній площині стала теорія расової зверхності німецької нації. Виходячи з її положень, «нижчі раси», у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [6, с. 228].

Питання остаточних легальних форм Рейхскомісаріату «Україна» та правового статусу його мешканців Гітлер залишив нероз'ясненими. Національні почуття українців у Рейхскомісаріаті «Україна» мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців і росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це були головні мотиви, наприклад, для введення в Рейхскомісаріаті «Україна», поряд з німецькою урядовою мовою української з виключенням російської; карбованця замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скорочення вищих щаблів освіти до вузькоспеціалізованих практичних фахів, придушення виявів культурної ініціативи українського населення (напр., «Просвіт», видавничого руху), закриття наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, зниження рівня преси (її видавали німці), театрів тощо.

Основним інструментом реалізації політики у культурній сфері стали відповідні функціональні підрозділи органів самоврядування — соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, науки та мистецтва. Діяльність органів місцевого самоврядування обмежувалася у своїх повноваженнях нацистським керівництвом, від-

значалася низькою ефективністю через повну підконтрольність і залежність від нього.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців Третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: «В Україні ми могли б виступити з обіцянками в царині культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві...» [7, с. 76].

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію Рейху, а її народу — в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту в військовій зоні окупації від 8 грудня 1941 р. до навчання допускаються «початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи; для осіб жіночої статі — курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я та гігієни. Не дозволяються: вищі навчальні заклади (університети, технічні ВНЗ), привілейовані школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання з певних професій)» [8, с. 41]. Відповідно до навчального плану народної школи в 1—7 класах викладалося 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалося від 20 до 30 годин [9, с. 137].

У лютому 1942 р. «для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації наявних учительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня й удосконалення практично-педагогічної підготовки їх» [10, с. 15] був реорганізований методичний сектор відділу освіти в сектор педагогічної перепідготовки й удосконалення вчителів.

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні «фізично здорової людини». Тобто треба було виховати вольову людину, людину з твердим характером. Завдання школи: привчити дитину відповідати за себе, сміливо та відверто говорити не лише про свої досягнення, а й також про свої недоліки [11, с. 4]. У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу, тільки «очищену від більшовицької агітації». Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, німецькі окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генерал-комісар Києва Магунія пізніше писав: «Запроваджені... трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення» [12, с. 6].

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі підготовчі школи.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм украй ворожим ставленням до всього українського, не зважав навіть на директиви свого безпосереднього шефа А. Розенберга та відкрито саботував рішення начальника, що передбачали певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Позиція Е. Коха діставала підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади [13, с. 17].

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло і військово окупаційне командування. В березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» повідомляв до Берліна: «Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках» [14, с. 112].

Ініціатива у створенні досить розгалуженої як для того часу мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. У кінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямів. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання.

Наприкінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Рейху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старше. Усі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини [15, с. 2].

Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вишів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль «вищих курсів» для молоді з середньою освітою і «відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини» [16, с. 18].

На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: «Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з погляду потреб фронту і батьківщини — є найпершою політичною необхідністю» [17, с. 12]. З початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми відновили свою роботу.

Німці не були послідовними в своєму ставленні до професійної освіти українців. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а що стосується технікумів та інших спеціальних закладів з трирічним терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Навчання в них могли закінчити лише ті учні та студенти, які вступили до аналогічних навчальних закладів ще до війни [18, с. 3].

19 листопада 1941 р. було видано документ, у якому наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови зі сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. «Про використання мов на Україні» офіційною мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації — українська. На територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою. Українська мова була включена як обов'язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів. 26 березня 1942 р. в постанові «Про вивчення місцевих мов» говорилося: «Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу конче необхідно, так як більшість з них у власній повсякденній роботі перебуває у спілкуванні з населенням на місцях» [19, с. 7].

Говорячи про освітню сферу, потрібно сказати про трансформацію політики нацистської влади щодо неї й визначити основні причини змін. Наявність постійних суперечок між А. Розенбергом і Г. Брауном, з одного боку, та Е. Кохом і К. Зельцнером, з іншого, відносно принципів засад розбудови системи освіти ускладнили процес реалізації політики у цій галузі. Відсутність єдиного підходу до розв'язання цього питання спричинила непослідовність німецької політики. Встановлено, що на захопленій території України частково відновилася робота дошкільних установ, закладів початкової, середньої, професійної та навіть вищої освіти. За формальними ознаками система освіти в умовах «нового порядку» майже не змінилася — більшовицька ідеологія поступилася нацистській. На початковому етапі освітні послуги передбачали надання лише елементарних знань з арифметики, письма, читання.

Згодом гостра нестача фахівців середнього рівня для забезпечення нагальних військових потреб зумовила активні дії « нової влади » у галузі професійної освіти. З цією метою запроваджувалися два рівні професійної освіти — професійні підготовчі й середні школи, а також училища й технікуми. Функціонували навчальні майстерні при підприємствах, відкривалися різноманітні курси для перепідготовки спеціалістів, які отримали освіту до війни. Українська молодь сприймала здобуття освіти у навчальних професійних закладах різного профілю як засіб уникнення депортації до Німеччини. В окупованій Україні університети та інститути не тільки працювали, а й видавали випускникам дипломи про вищу освіту [20, с. 4].

За часів німецької окупації функціонування наукових закладів не припинялося. У містах України — як у Києві, так і на периферії, з приходом німців поновили роботу науково-дослідні інститути, що не були евакуйовані, і результати діяльності яких могли становити інтерес для окупантів (НДІ селекції, цукрової промисловості, торфу в Києві, Полтавський НДІ кормів). Центром наукового життя залишався Київ, де відродилася діяльність УАН і Будинку вчених.

Політика нацистського керівництва відносно діяльності архівних і музейних установ спрямовувалася на використання українського наукового потенціалу зі стратегічно-розвідувальною метою, для організації підготовки до вивезення культурних цінностей, досліджень давньої історії, генеалогії фольксдойчів. Практичне втілення політичних прагнень окупаційної влади відбувалося через Г. Утікаля — керівника центрального управління зі збору й збереження культурних цінностей при головному політичному управлінні міністерства у справах окупованих східних областей.

Завданнями функціонування музейних установ стали нацистська пропаганда «нового порядку» за допомогою різнопланових виставок, систематизація та збирання історичних і мистецьких експонатів, урізноманітнення «культурного дозвілля» німецьких військових. Однак музейні працівники з власної ініціативи здійснювали ще й науково-дослідну роботу — у липні 1942 р. у Кременчуцькому краєзнавчому музеї відбувся семінар, у якому взяв участь директор Інституту фольклору УАН професор В. Петров. Серед музейних установ особливу увагу у зв'язку з масштабами експозиційної діяльності та науково-дослідної роботи привертає створений при Київській міській управі Музей-Архів Переходової доби. Щотижневі наукові пленуми й семінари перетворювалися на жваві фахові дискусії: обговорювали теми з давньої і середньовічної історії України, доби національно-визвольних змагань, голодомор 1932—1933 рр., злочини більшовицької влади проти церкви, української інтелігенції [21, с. 45].

Отже, протягом 1941—1944 років німецько-фашистська влада відкрила в Україні цілу мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні таких закладів належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецька окупаційна адміністра-

ція здійснювала повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру змісту навчання, пильно наглядала за педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл була відкрита велика кількість училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів. Загалом, заходи окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак не принесли нацистам бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та мали обмежений характер.

Висновки. Німці розглядали освіту як один з інструментів запровадження нового порядку, покладаючи на неї завдання виховання відданих Німеччині «напівлюдей». Офіційна позиція лідерів нацистської Німеччини щодо освітньої сфери протягом війни змінювалася: від заперечення права слов'ян на освіту до створення мережі освітніх закладів дошкільного виховання, початкової та середньої школи, професійної освіти, а згодом і вищої. Поступки в освітній сфері робилися у зв'язку з виникненням гострої потреби у кваліфікованій робочій силі. Активна діяльність німців у галузі освіти створювала враження зацікавленості окупантів у національно-культурному відродженні українців і передбачала залучення населення до добровільного співробітництва. У зв'язку зі зруйнованістю матеріально-технічної бази, відсутністю уніфікованих стандартів навчального процесу, чіткої вертикалі управління на обласному чи регіональному рівнях цілісна система освіти у період окупації на території генеральної області «Київ» і рейхскомісаріату «Україна» в цілому не з'явилася.

До основних напрямів роботи наукових установ належали збирання, систематизація та підготовка вивезення до Німеччини культурних цінностей з окупованої території, а також науково-дослідна робота. Різнопланові дослідження проводилися безпосередньо німцями за участю українських фахівців з питань, що становили інтерес для нацистів, але отримані ними результати, на жаль, потрапили до Німеччини разом зі значною кількістю культурних цінностей.

Соціокультурна політика відіграла другорядну роль у функціонуванні окупаційного режиму. Зі встановленням цивільної адміністрації вона зазнала трансформації: від заперечення необхідності будь-якого розвитку до певних поступок українському населенню (соціальне забезпечення, медичне обслуговування, освіта тощо). Зміст і динаміка реалізації соціокультурної складової «нового порядку» засвідчили неспроможність німецької бюрократичної машини гнучко реагувати на директиви найвищого керівництва, наслідком чого стали її суперечливість і непослідовність.

Литература

1. Загорулько М. М. Крах плана Ольденбург / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. — М.: Экономика, 1980. — 376 с.
2. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941—1944 рр. / Коваль М. В. // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 15—38;
3. Коваль М. В. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941—1944 рр.) / Коваль М. В. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 34—42.
4. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / Ленська В. В. // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 81—86.
5. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні. 1941—1944. / Т. С. Першина — К.: Наукова думка, 1985. — 233 с.
6. Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.) / Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. — М.: Экономика, 1985. — 466 с.
7. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (в 4 томах) / Косик В. (сост.). — Львів Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича

НАН України, Львівський національний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1997. — Т. 1. — 384 с.

8. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941—1944 рр.: дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Михайлюк Марина Володимирівна; Нац. ун-т «Киево-Могилянська академія». — К., 2006. — 287 с.

9 Управління у справах вищої школи при Раді Народних Комісарів УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2443. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 137.

10. Листування з німецькими установами про роботу установ, підприємств, організацій // ЦДАВО України. — Ф. 2443. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15.

11. Ніколаєв Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 — липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєв. — Вінниця: Тезіс, 1999. — 64 с.

12. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. — Т. 4. Україна в Другій світовій війні, 1939—1945. — К.: Генеза, 2003. — 584 с.

13. Схеми районних управ та перелік підприємств та установ, розташованих на терені райуправ // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 324. — Арк. 17.

14. Вказівки А. Гітлера і Міністерства про політику німців в Україні і про ставлення до українського населення, звіти командуючого німецькими військами в Україні і господарського штабу на Сході про господарське становище і настрої населення України // ЦДАГО України. — Ф. КМФ. 8. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 112.

15. Листування з різними установами з господарчих питань, списки службовців канцелярії шефа персоналу // ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 118. — Арк. 2—3.

16. Стенограма пленуму Київської Миської Управи від 6 грудня 1941 р. // Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р. — 2412. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 17—26.

17. Постанови голови м. Києва за січень- травень 1942 р. // ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 12.

18. Положення, план роботи і інші матеріали про роботу сектора цін і націнок при відділі торгівлі і харчування Київської Миської Управи // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 33. Арк. 3.

19. Розпорядження та постанови Київської Миської Управи, жовтень 1941 р. — лютий 1942 р. // ДАКО. — Ф. Р — 2356. — Оп. 18. — Спр. 1. — Арк. 7.

20. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941—1944 рр.) / О. Потильчак . — К.: Міжнародна фінансова агенція. — 1998. — 36 с.

21. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Себта Тетяна Миколаївна; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. — К., 2000. — 225 с.

References

1. Zagorulko, M.M. & Yudenkov, A.F. (1980). The collapse of the plan Oldenburg. Moscow: Economica (in Russ.).
2. Koval M. V. (1993). The fate of Ukrainian culture under «new order»: 1941—1944. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Magazin)*, 9, 15—38 (in Ukr.).
3. Koval, M. V. (1996). Robbery and destruction of museum, archive and library values of Ukraine by fascist invaders (1941—1944). *Povernennia kulturnogo nadbannia Ukrayiny: problemy, zavdannia, perspektyvy (Return of cultural heritage of Ukraine: problems, objects, perspectives)*, 6, 34—42 (in Ukr.).
4. Lenska, V.V. (1990). Fascist school policy in the occupied territory of Ukraine. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Magazin)*, 10, 81—86 (in Ukr.).
5. Pershyna, T.S. (1985). *Fascist genocide in Ukraine. 1941—1944*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
6. Boltin, E. A. & Belov G. A. (Eds). (1985). *Criminal purpose — criminal means. Documents about occupation policy of Nazi Germany in the territory of the USSR (1941—1944)*. Moscow: Economica (in Russ.).
7. Kosyk, V. (Ed.) (1997). *Ukraine in the Second World War in documents. Collection of German archival materials* (in 4 volumes). Vol.1. Lviv: I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv National University named after Ivan

Franko, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).

8. Mikhailyuk, M.V. (2006). *Agitation and propaganda activities of German occupation authorities among population of Ukraine in 1941—1944*. (Theses for the scientific degree of candidate of historical sciences). National University of «Kyiv-Mohyla Academy». Kyiv (in Ukr.).

9. *Department on highest school attached to the Council of People's Komisars of thr Ukrainian SSR*. Retreved from Central State Archive of Supreme Authorities and Government of Ukraine (hereinafter — CSASAGU), Found 2443, Description 1, File 15, Sheet 137 (in Ukr.).

10. *Correspondence with German authorities on the work of institutions, enterprises and organizations*. Retreved from CSASAGU, Found 2443, Description 1, File 1, Sheet 15 (in Ukr.).

11. Nikolayets, Yu. (1999). *Status and mood of population of Ukraine at the beginning of Nazi occupation (June 1941 — July 1942)*. Vinnytsia: Tezis (in Ukr.).

12. Kuras, I. F. et al. (Eds.). (2003). *Political history of Ukraine of XX Century: in 6 volumes. Vol. 4: Ukraine in the Second Wold War, 1939-1945*. Kyiv: Geneza (in Ukr.).

13. *Schemes of district councils and list of companies and enterprises located on the territory of district councils*. Retreved from Central State Archive of Public Associations of Ukraine (hereinafter — CSAPAU), Found 1, Description 22, File 324, Sheet 17 (in Ukr.).

14. *Guidelines of Adolf Hitler and the Ministry about policy of Germans in Ukraine and about attitude to Ukrainian population, reports of the commander of German forces in Ukraine and economic staff in the East about economic situation and mood of population of Ukraine*. Retreved from CSAPAU, Found KMФ.-8, Description 1, File 12, Sheet 112 (in Ukr.).

15. *Correspondence with various agencies on economic questions, lists of employees of office of chief on personnel*. Retreved from CSAPAU, Found 57, Description 4, File 118, Sheet 2–3 (in Ukr.).

16. *Transcript of Plenary Session of Kyiv City Council, December 6, 1941*. Retreved from State Archive of Kiev Oblast (hereinafter — SAKO), Found P–2412, Description 2, File 33, Sheet 17—26 (in Ukr.).

17. *Resolutions of chief of city Kyiv, January — May, 1942*. Retreved from CSASAGU, Found KMФ.-8, Description 1, File 1, Sheet 12 (in Ukr.).

18. *Regulations, plan of work and other materials about work of prices sector and margins attached to the Department of Trade and catering of Kiev City Council*. Retreved from CSASAGU, Found 1, Description 22, File 33, Sheet 3 (in Ukr.).

19. *Directions and resolutions of Kyiv City Council, October 1941 — February 1942*. Retreved from SAKO, Found P–2356, Description 18, File 1, Sheet 7 (in Ukr.).

20. Potylchak, O. (1998). *Professional education and training of manpower in Ukraine during the Nazi occupation (1941—1944)*. Kyiv: International Finance Agency (in Ukr.).

21. Sebta, T.M. (2000). *Archival Sources about Ukrainian cultural values taken by Nazis during the Second World War*. (Theses for the scientific degree of candidate of historical sciences). M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).